

આઝાદીની ચળવળમાં નારી અને ગાંધીજીનું કાર્ય

ડૉ. માલાબેન ડી.ગામીત

સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા

સારાંશ :-

આઝાદીની ચળવળમાં મહિલાઓનો ફાળો અમૂલ્ય રહેલો છે ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં બહેનોમાં હીર જોયું ભારતની નારીઓમાં માનવ જાત માટે પ્રેમ,કરુણા અને અહિંસક માર્ગ માટેની શ્રદ્ધા પારખી બહેનોની આંતરિક શક્તિ અને અહિંસક માર્ગ માટેની શ્રદ્ધા પારખી બહેનોની આંતરિક શક્તિને સ્વાતંત્ર સંગ્રામમાં સક્રિય થવા પ્રેર્યા હતા ભારત અને ગુજરાતની મહિલાઓમાં દેશ પ્રેમની ભાવના અને સમર્પણના ઉદાહરણ પણ ગૌરવ અપાવે તેવા હતા મહાત્મા ગાંધીએ બ્રિટીશ રાજ પાસેથી આઝાદી મેળવવાની ભારતની ચળવળને દુનિયાના નકશા પર મુકી તેમના આદર્શો ભારતમાં અને અન્ય દેશોમાં પણ શાંતિમય પરિવર્તનની ચળવળ માટે પ્રેરણાદાયક રહ્યા છે.

યાવૃત્તિ શબ્દો :-ગાંધીજી,નારી,ચળવળ,સમાજ વ્યવસ્થા,કેળવણી,વિચારસરણી

આજીવન જીવનસાથી કસ્તુરબાની ઓળખ માત્ર એટલી જ નહોતી કે તેમણે સ્વતંત્રતા સંગ્રામના દરેક પગલા પર તેમના પતિને ટેકો આપ્યો, પણ ઘણી વાર સ્વતંત્ર રીતે અને ગાંધીજીએ ના પાડી હોવા છતાં, તેમણે જેલમાં જઈને સંઘર્ષમાં જોડાવાનો નિર્ણય કર્યો. તે એક પ્રબળ સ્વભાવની સ્ત્રી અને ગાંધી માટે પ્રેરણારૂપ હતી.

વિજયલક્ષ્મી પંડિત એક શ્રીમંત, કુલીન, ધરગથ્ય અને જવાહરલાલ નહેરુની બહેન વિજયલક્ષ્મી પંડિતે પણ આઝાદી મેળવી લડતમાં સામેલ હતો. આદોલનમાં ભાગ લેવા બદલ તેને જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યો હતો.તે શિક્ષિત અને પ્રબુદ્ધ મહિલા હતી અને વિદેશમાં યોજાયેલી વિવિધ પરિષદોમાં ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી હતી. ભારતના રાજકીય ઇતિહાસમાં

તે પ્રથમ મહિલા પ્રધાન હતી. તે સંયુક્ત રાષ્ટ્રની પ્રથમ ભારતીય મહિલા રાષ્ટ્રપતિ હતી. તે સ્વતંત્ર ભારતની પ્રથમ મહિલા રાજદૂત હતી, જેણે મોસ્કો, લંડન અને વોશિંગ્ટનમાં ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ કર્યું હતું.

અરુણા અસફ અલી હરિયાણાના બંગાળી પરિવારના વતની અરુણા અસફ અલીએ તેના કર્મભૂમિ તરીકે સ્વતંત્રતા સ્વીકારી અને પરિવાર અને સ્ત્રીત્વના તમામ સંબંધોને નકારી તેમના રાજકીય સંઘર્ષની શરૂઆત 1930માં મીઠાના સત્યાગ્રહથી થઈ હતી. બ્રિટિશ સરકારે તેમને એક વર્ષ માટે કેદ કર્યા બાદમાં, ગાંધી-ઇરવીંગ કરાર બાદ, જ્યારે સત્યાગ્રહના કેદીઓને છૂટા કરવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે તેઓને મુક્ત કરવામાં આવ્યા ન હતા.

જ્યારે 1857 ની ક્રાંતિ પછી હિન્દુસ્તાનની ધરતી પર થતા ફેરફારોએ પુનરુજ્જીવન માટે જમીન તૈયાર કરી, વિવિધ સુધારા આંદોલન અને આધુનિક મૂલ્યો અને પ્રકાશ તૂટી રહ્યા હતા. ત્યારે હિન્દુ સમાજ પાથરી ગયો હતો અને સ્ત્રીઓનું વિશ્વ સળગી રહ્યું હતું. નવા આકાશથી આગળ વિસ્તરતો હતો. ઇતિહાસ જુબાની આપે છે કે કદર હિન્દુ સમાજમાં મહિલાઓ આ પહેલા આટલા મોટા પાયે શેરીઓમાં ઉતરી ન હતી .

આવા ઉદાહરણો ભાગ્યે જ આખા વિશ્વના ઇતિહાસમાં જોવા મળે છે. ગાંધીએ કહ્યું હતું કે આ સંઘર્ષ અમારી માતા-બહેનોના સહયોગ વિના શક્ય નથી જે મહિલાઓએ તેમના હિંમત સાથે આઝાદીની લડત લડી હતી તે અહીં પુષ્કળ છે કસ્તુરબા ગાંધી ગાંધીજીએ બા વિશે કબૂલ્યું હતું કે તેમનું દ્રષ્ટતા અને હિંમત ગાંધીજી કરતાં પોતે શ્રેષ્ઠ હતા. મહાત્મા ગાંધીની ભારત છોડો આંદોલન દરમિયાન, August, 1942 ના રોજ, અરુણા અસફ અલીએ ગોવલીયા ટાંકી મેદાન પર રાષ્ટ્રધ્વજ લહેરાવીને આંદોલનનું નેતૃત્વ કર્યું. તે એક મજબૂત રાષ્ટ્રવાદી અને આંદોલન કાર્યકર હતી, તેમણે લાંબા સમય સુધી ભૂગર્ભમાં કામ કર્યું. સરકારે તેમની તમામ સંપત્તિ અને તેમને પકડેલા લોકો માટે 5000 રૂપિયા જપ્ત કરી હતી. પણ ઈનામ તેમણે ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના માસિક સામયિક ઇન્કિલાબ નું સંપાદન પણ કર્યું. 1998 માં તેમને ભારત રત્નથી નવાજવામાં આવ્યા હતા.

સમગ્ર સમાજ વ્યવસ્થામાં તેમણે સત્ય અને અહિંસાનાં મૂલ્યોનું સંસ્થીકરણ કરવા પ્રયાસ કર્યો. તેમની બધી પ્રવૃત્તિ પાછળનું મુખ્ય ધ્યેય એ હતું કે અન્યાયપી અધર્મનો ઉચ્છેદ કરવો અને ન્યાય કે ધર્મની સ્થાપના કરવી. ગાંધીજીએ ભારતમાં તેમની પ્રવૃત્તિનો વ્યવસ્થિત પ્રારંભ ૧૯૧૫ પછીથી કર્યો. એ વખતે ભારતમાં એક બાજુ પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ તરફ ઢળતી સુધારણા પ્રવૃત્તિ થઈ રહી હતી અને બીજી તરફ પુનરુત્થાનવાદી પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હતી. સમાજજીવન કયા ક્ષેત્રમાં પ્રથમ સુધારણા કરવી તે અંગે મતભેદ ચાલુ હતો. ગાંધીજી સમાજને એક દેહ તરીકે જોતા અને સર્વાંગી સુધારણાની હિમાયત કરતા તેમણે કહ્યું કે સામાજિક પ્રવૃત્તિ અને રાજકીય સ્વરાજ માટેની લડત સાથે સાથે ચાલવા જોઈએ.

ગાંધીજીએ પશ્ચિમી ઉદારવાદ અને પુત્થાનવાદ બંને પૂર્યે વિશિષ્ટ પ્રતિભાવ રાખવ્યો અને સર્વાંગી સુધારણા ઉપર ભાર મુક્યો. ગાંધીજીનો સ્પષ્ટ રીતે અભિપ્રાય હતો કે આધુનિક યુરોપીયન સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કરવાથી આપણી ઉન્નતિ થવાને બદલે અધોગતિ 19. ગાંધીજીએ કહ્યું કે સત્યવાદી તત્વજ્ઞાનમાંથી શાંતિ, ન્યાય અને સત્ય તરફ દોરી જનારી એક નવી માનવ સંસ્કૃતિ નિર્માણ થશે અને આ તત્વજ્ઞાન ઉપર નવી સમાજવ્યવસ્થા રચી તો ગાંધીજીની આ વિચારસરણી સર્વાંગી સુધારણા માટેની વિચારસરણી છે.

ગાંધીજીના રાજકીય સુધારણા માટેના અભિગમનું પહેલું મુખ્ય પાસું નિઃશસ્ત્ર ક્રાંતિ પદ્ધતિ છે. ગાંધીજીના મતે સત્યાગ્રહ કેવળ રાજકીય ક્રાંતિ માટેની

પદ્ધતિ નથી પણ એક સર્વાંગી ક્રાંતિની પદ્ધતિ છે.ગાંધીજીના મતે અહિંસાએ બધા ધર્મોનું હાર્દ છે.તેમણે અહિંસાને સત્યાગ્રહનો પાયો ગણ્યો છે, અને અહિંસા પોતે જ સત્ય છે. સત્ય અને અહિંસા એક જ સિકકાની બે બાજુઓ છે. અહિંસાનો અર્થ જીવહિંસા ન કરવી એટલો મર્યાદિત નથી. પરંતુ અન્યાય કરનારને પણ નુકશાન ન પહોંચાડવું તેની સામે ગુસ્સે થવું નહીં.તેની સામે જુલમ ન કરવો પણ પ્રેમ દાખવવો તેને પ્રેમથી જીતવો એવો વ્યાપક અર્થ થાય છે.મન,વચન અને કર્મથી પણ કોઇને નુકશાન ન પહોંચાડવું.વિરોધી કે અન્યાય કરનારનું પણ ભલુ કરવું એવો વ્યાપક અર્થ થાય છે.

ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ ૧૯૧૯ થી અસહકારનો યુગ શરૂ થયો. ૧૯૨૦ માં ગાંધીજીએ અસહકારનો કાર્યક્રમ આપ્યો અસહકાર વ્યક્ત કરવા માટે ખિતાબો અને અધિકારોનો ત્યાગ કરવામાં આવતો.સરકારી ઉત્સવો સામે અસહકાર કરવામાં આવતો બ્રિટીશ સરકારની અદાલતોનો વકીલો અને અસીલો દ્વારા બહિષ્કાર કરવામાં આવતો આ ઉપરાંત હડતાળ,પિકેટિંગ,ઉપવાસ,સ્વદેશી વગેરે પદ્ધતિઓ ઉપયોગમાં લેવાતી.

ગાંધીજીએ હંમેશા વિશ્વનાગરિત્વ તરીકે ફરજ પર ભાર મુક્યો છે. તેઓ સર્વે જીવોની એકતામાં માનતા બધા માનવી અને બધા પ્રાણીઓ એક જ અને સમાન ઇશ્વરની અભિવ્યક્તિ છે.આ બધા જીવો એકબીજા સાથે એકતાના બંધનથી બંધાયેલા છે. સામાજિક એકત્ય માટે ગાંધીજીએ સહિષ્ણુતા ઉપર ભાર મુક્યો

તેમણે કહ્યું કે દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાની રીતે સાચી છે.દરેક વ્યક્તિ ખોટી હોય તે શક્ય નથી આથી સહિષ્ણુતાની આવશ્યકતા છે.ગાંધીજીના મતેસમાજની પ્રગતિનો આધાર ધર્મ અને વ્યક્તિની આધ્યામિક ઉન્નતિ ઉપર રહેલો છે. ધાર્મિક પરિવર્તનના વિચારોમાં એકેશ્વરવાદ, કર્મયોગ, બિનસાંપ્રદાયિકતા અને વિવેકવાદના તત્વો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ગાંધીજીએ જ્ઞાતિનો વિરોધ કરતા કહ્યું કે જો ભારત એક અને અખંડ હોય તો તેમાં જ્ઞાતિઓ જેવા અસંખ્ય કૃત્રિમ વિભાગો ન હોવા જોઇએ તેમની વચ્ચે ખાનપાન,લગ્નના પ્રતિબંધો ન હોવા જોઇએ જ્ઞાતિના સ્થાને પ્રાચીન વર્ણાશ્રમનો આદર્શ ગાંધીજીને વધુ યોગ્ય લાગ્યો હતો.

ગાંધીજીના મતે સમાજમાં આજીવિકાના સાધનો અનુસાર મુખ્યચાર વિભાગો હોવા જોઇએ અને તેના ઉચ્ચ નિમ્નના ભેદભાવ ન હોવા જોઇએ.દરેક વ્યવસાય સમાન ગણાતો હોવો જોઇએ. આદર્શ સમાજની રચના આ વર્ણના સિદ્ધાંત દ્વારા જ કરી શકાશે.વર્ણધર્મનું પુનઃસ્થાપન કરવાનો હેતુ આદર્શ સમાજ સ્થાપવાનો છે.ગાંધીજી અસ્પૃશ્યતાના સખત વિરોધી હતા. તેઓ કહેતા કે અસ્પૃશ્યતા હિંદુ સમાજનું કલંક,રોગ,અંધશ્રધ્ધા,ધર્મ અને નીતિથી વિરુદ્ધ છે. તેઓ જીવના દરેક ક્ષેત્રમાંથી અસ્પૃશ્યતા નાબુદી ઇચ્છતા હતા.

નારી મુક્તિ વિશે ગાંધીજીએ સ્ત્રીને પુરુષ કરતા વધુ અહિંસક અને શક્તિશાળી, નશીલતાવાળી ગણતા તેમણે કહ્યું કે પુરુષની માતા માથી અને નેતા બનવાની સ્ત્રી કીર્તિ ધરાવે છે. તેમણે સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય

અને સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાની હિંમાયત કરી આ માટે પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરવા માટે બાળલગ્ન, ફરજિયાત વૈધવ્ય યોગ્ય,દેવદાસી પ્રથા, કજોડા લગ્નનો વિરોધ કર્યો અને સ્ત્રી શિક્ષણની હિંમાયત કરી.

બ્રિટિશરો પાસેથી ભારતીય બુધ્ધિજીવીઓના હાથમાં સત્તાનું હસ્તાન્તર કરવું તેનેગાંધીજી સ્વરાજ્ય કહેતા નહોતા તેમણે જણાવ્યું કે, " પોતાના જ પ્રયત્નોથી પોતાનું ભાવિ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ધડવાની અને સુધારવાની લોકોની સત્તા એટલે સ્વરાજ્ય "

ગાંધીજીએ ઉદ્યોગોનો વિરોધ કર્યો છે.તેઓ માનતા કે ઉદ્યોગીકરણથી રાજ્ય વધુ સત્તાશીલ બને છે. મુડી દ્વારા મજુરોનું મોટા પાયા પર શોષણ થાય છે.પછાત દેશોનું વિકસિત મૂડીવાળા દેશો દ્વારા શોષણ થાય છે. તેનાથી નૈતિક અધઃપતન થાય છે અને જીવનનું સૌંદર્ય,સાદાઈ અને નિખાલસતા નષ્ટ પામે છે.જીવન એશ આરામી તથા જટિલ બને છે.ઉદ્યોગીકરણના આવા પરિણામો સત્ય અને અહિંસાથી વિરુદ્ધના હોઈ તેનો વિરોધ કર્યો નથી. ગાંધીજીએ રજુ કરેલા અપરિગ્રહના સિદ્ધાંત અનુસાર દેહ અને આત્માને ટકાવી રાખવા માટે અમુક ભૌતિક જરૂરિયાત પુરી પાડવી આવશ્યક છે. પરંતુ તેનાથી વધુ સંપત્તિ એક કરવી જોઈએ નહીં.

ગ્રામીણ વિકાસ માટે મહાત્મા ગાંધીજીએ ગ્રામીણ સ્વાવલંબન ઉપર ભાર મુક્યો છે. પ્રત્યેક ગામ પોતાની જરૂરિયાતો ગામમાં જ સંતોષાવી જોઈએ,ખોરાક,પોષાક અને અન્ય જરૂરી ચીજો પ્રત્યેક ગામ

પોતાની જરૂરિયાત મુજબ પોતાના ગામમાં જ સંતોષાવી જોઈએ.ગ્રામીણ વિકાસ માટે સ્વચ્છતા અને તે દ્વારા ગ્રામીણ આરોગ્ય પર પણ ભાર મુક્યો છે.

ગાંધીજીએ શિક્ષણક્ષેત્ર પાયાની કેળવણી ઉપર ભાર મુક્યો છે.તેઓ એવી કેળવણી આપવા ઇચ્છતા હતા કે જેમાં બાળક હાથ,પગ,મન અને બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી જીવન ઉપયોગી શિક્ષણ મેળવી શકે.જે શિક્ષણ બાળકને રોજી-રોટી પુરી પાડે તેવા જીવન ઉપયોગી શિક્ષણને પાયાની કેળવણી તરીકે ઓળખાવી છે.

સામાજિક સુધારણ ક્ષેત્ર ગાંધીજીના વિચારો અનન્ય હતા.સામાજિક સંબંધોમાં કોઈ પણપ્રકારના અન્યાયને તેઓ સાંખી શકતા નહીં. અસ્પૃશ્યતાની નાબુદીને સર્વોચ્ચ મહત્વ આપતા.૧૯૨૦માં ગાંધીજી લખ્યું કે જ્યાં સુધી અસ્પૃશ્યતાની નાબુદી ન થાય ત્યાં સુધી સ્વરાજ " શબ્દનો કોઈ અર્થ નથી.જ્યાં સુધી વર્ગભેદો,કોમવાદ અને અસ્પૃશ્યતા જેવાં સામાજિક દુષણો હશે. ત્યાં સુધી સ્વરાજ પ્રાપ્તિ થઈ શકશે નહીં. અને સ્વરાજ પ્રાપ્તિ થશે તો પણ તે ટકી શકશે નહિ.આથી આ બધી સામાજિક દુષણોની નાબુદીને પણ તેમણે સ્વરાજપ્રાપ્તિ જેટલું જ અર્થાત સામાજિક સુધારણા પ્રવૃત્તિને પણ સ્વાતંત્ર આંદોલનનાં અંગ તરીકે સ્વીકારીને ગાંધીજીએ આંદોલનને નવી ભૂમિકા પર મૂક્યું. આમ,ગાંધીજીની વિચારસરણી સર્વાંગી પરિવર્તન માટેની છે.

સંદર્ભ સૂચિ :-

- (૧) મારા સ્વપ્નનું ભારત નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ-૧૪, ગાંધીજી - પ્રકાશક વિવેક જીતેન્દ્ર દેસાઈ
- (૨) ગાંધી વિચાર-દોહન નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ-૧૪, કિં. ય. મશરૂવાળા
- (૩) ભારતીય સમાજનું માળખું- અનડા પ્રકાશન, જે. કે. દવે, એ.જી.શાહ
- (૪) સ્ત્રી અને સમાજ, અનડા પ્રકાશન, જે. કે. દવે, એ.જી.શાહ
- (૫) પ્રો.જે.કે.દવે,સમાજશાસ્ત્ર,અનડા પ્રકાશન અમદાવાદ.વર્ષ- જાન્યુઆરી,૨૦૦૮
- (૬) પી.એ.જા શાહ અને જ.કે.દવે.આધુનિક ભારતમાં સામાજિક પરિવર્તન,અનડા પ્રકાશન અમદાવાદ વર્ષ- ૨૦૧૧-૧૨
- (૭) મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, હિંદ સ્વરાજ,નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ- ડિસેમ્બર-૨૦૦૬